

**KULTÚRÁK
TALÁLKOZÁSA ÉS KÖLCSÖNHATÁSA
A SELYEMÚT MENTÉN**

**Ecsedy Ildikó születésének
80. évfordulójára**

Szerkesztette:
Dallos Edina – Kósa Gábor

ELTE BTK Kínai Tanszék – SZTE Altajisztikai Tanszék

2018

TARTALOMJEGYZÉK

HAMAR IMRE: Előszó	7
RÓNA-TAS ANDRÁS: Ecsedy Ildikóról	21
BALOGH MÁTYÁS: Az ujjur birodalomalapítás előzményei – Yaylaqarok, ujjurok és tiele / oguz törzsek a kínai és a türk hatalom közt	23
BARLAI KATALIN: Csillagok a Selyemút felett – Emlékeim Ecsedy Ildikóról	59
DALLOS EDINA: Az áldás, a csoda és az ártó helyszellem – Néhány iszlám gyökerű terminus jelentésének változása a török nyelvekben	65
FELFÖLDI SZABOLCS: Különleges pecsétnyomatok a 3–4. századi Selyemútról (Nija, Xinjiang – Kína)	85
HAMAR IMRE: Mañjuśrī kultusza Khotanban	109
HOPPÁL KRISZTINA: Hogyan kommunikált Kína és Róma az ókorban? Kommunikációs csatornák és interakciós hálózatok a tengeri és szárazföldi Selyemút mentén	125
HORVÁTH CSABA BARNABÁS: Kontinens és szigetek – Az OBOR és Délkelet-Ázsia törésvonalai	143
KÁPOLNÁS OLIVÉR: Kínai művek a mandzsuk szolgálatában	161
KÓSA GÁBOR: A Selyemút felett az ég – A hét bolygó és a „nyugati” zodiákus idegen eredetű elnevezései a középkori kínai szövegekben	173
KOVÁCS SZILVIA: Ferences térítők és a buddhizmus a Dzsingiszidák korában	191
POLGÁR SZABOLCS: Az eurázsiai steppe és a szomszédos birodalmak cserekapcsolatai	211
RÓNA-TAS ANDRÁS: A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszerében	227
RUSSELL-SMITH (BIKFALVY) LILLA: Vizuális meditáció és csodák ábrázolása a kucsai, a dunhuangi és az ujjur buddhista művészetben Gondolatok töredékes festményekről	249
SÁRKÖZY MIKLÓS: Sultāniyya és Dāš Kasan – Megjegyzések a buddhizmus ilkhánida kori történetéhez és a mongolok nyelvi-vallási emlékeihez Iránban ..	273
VÉR MÁRTON: A Selyemút a mongol korban és a régi ujjur dokumentumok	289
ZIMONYI ISTVÁN: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén	315
Angol nyelvű absztraktok	335

A VASKENGYEL ELTERJEDÉSE A SELYEMÚT MENTÉN

ZIMONYI ISTVÁN

(MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport,
SZTE Altajisztikai Tanszék, Középkori Egyetemes Történeti Tanszék)

A 6. század közepén alapították meg a Türk Kaganátust, amely Mandzsúriától a Krímig tartó eurázsiai steppe területét hatalma alá vonta és szoros kapcsolatokat épített ki a szomszédos letelepült birodalmakkal, Kínával, a szászánida Perzsiával és Bizánccal.¹ A türk korban (6–8. század) terjedt el az egész eurázsiai steppén a vaskengyel, a jurta és a szablya. Ezek közül a kengyellel kapcsolatos kérdéseket vesszük sorra.²

A kengyel eredetével kapcsolatban három markáns vélemény alakult ki: Pelliot szerint Belső-Ázsia nomádjai találták fel a kengyelt, akik megtanították a kínaiakat a lovaglás tudományára, és az „igazi” kengyel Belső-Ázsiából 200 és 400 között került Kínába.³ Albert von Le Coq úgy vélte, hogy a kengyel eredetét vagy a török nyelvű lovas nomádok, vagy azon kínaiak körében kell keresni, akik szembe kívántak szállni a lovasokkal.⁴ David A. Graff újabban arra hívta fel a figyelmet, hogy a kora középkori, kelet-ázsiai katonai technológia Kína és a steppei nomádok együttműködésének közös terméke. Az érintkezés területe a letelepültek és nomádok között Észak-Kína, ahol steppei eredetű dinasztiák szereztek meg a hatalmat.⁵

A kengyel történeti jelentőségére David A. Graff 2002-ben megjelent középkori Kína hadtörténetét tárgyaló munkájában találunk érdekes utalást.

¹ A türkök történetére: Vásáry 2003: 63–83; Stark 2008.

² Az avarok kapcsán rövid áttekintés található a kengyelről három munkában: Csiky 2013: 76–77; Csiky 2015: 392–393; Pintér-Nagy 2017: 120–121, 336. jz.

³ Pelliot 1925–1926: 259–262.

⁴ Le Coq 1925: 22.

⁵ Graff 2016: 141.

A Han-dinasztia parasztokból verbuvált serege helyett kb. 300-tól egyre inkább a lovasságra épülő katonai kaszt megjelenése jellemző, amely a kengyel, illetve a lovat és lovast borító páncél nélkül elképzelhetetlen. Áttekintésének kronológiai kiindulópontja Kr. u. 300, ami nagyjából egybeesik a kengyel megjelenésével Kínában, míg a végpontja 900-ra, éppen a puska-por kínai hadviselésbe való bevezetésére esik.⁶

White 1962-ben publikált könyvében foglalkozott a kengyel európai elterjedésével, véleménye szerint az európai feudalizmus kialakulásának az alapja az a lovagi harcmódor, amelyhez a kengyel nélkülözhetetlen volt.⁷ A későbbiek folyamán a kengyel és a feudalizmus közötti kapcsolatot természetesen sokkal inkább árnyalták, ugyanis a Karoling-korban a kengyel nem volt általános használatban, a lovagi harcmódor pedig csak a 12. században vált dominánssá.⁸ A kutatók általában elfogadták, hogy a kengyelt az avarok ismertették meg Európával, de olyan nehezen védhető ötletek is felmerültek, hogy a kengyelt a bizánciak vagy a vikingek terjesztették el az öreg kontinensen.⁹

Daniel Pipes a muszlim rabszolga katonaság intézményrendszerének a létrejöttét és fennmaradását tárgyaló monográfiájában megállapította, hogy az iszlám mellett három további tényező is döntő lehetett: a klimatikus viszonyok, a törökök megjelenése és a kengyel. Az utóbbi jelentőségét abban látta, hogy a harci ménekben bővelkedő nomádok a kengyel segítségével a letelepült és sűrűn lakott területekkel szemben katonai fölényre tettek szert, amelyet különböző stratégiákkal lehetett kompenzálni. Az iszlám területeken ezt a török nyelvű nomádok zsoldba fogadásával tudták megoldani. Ennek a koncepciónak is komoly nehézségei vannak, ugyanis az oszmán hadsereg alapját a gyalogos janicsárság adta.¹⁰

A vaskengyel megjelenésének kérdése az altáji nyelvtörténet kutatóit is foglalkoztatta, ugyanis ennek az altáji nyelvek szétválásának kronológiája szempontjából nagy jelentősége van. Gombocz a köztörök *üzengi*, csuvas *yărana* és mongol *dörüge* 'kengyel' jelentésű formák összetartozását feltételezte,¹¹

⁶ Graff 2002: 11, 17, 41–43.

⁷ White 1962: 1–38.

⁸ Dibon-Smith 2017: 103–110.

⁹ Csiky 2013: 77, Bivar 1955: 61–65.

¹⁰ Pipes 1981: 55–58.

¹¹ Gombocz 1912: 5.

amelyet továbbfejlesztve Ramstedt és Poppe rekonstruált egy altaji alakot (proto-török **yüzäjü* < altaji **δ'ürängi*).¹² Doerfer és Róna-Tas elutasította az egyeztetést, ugyanis a mongol alak a *dörüge(n)* a *dörü* 'vas vagy kötél orrkarika' képzett alakja.¹³ A török alakok alapján az ócsuvas rekonstrukció **iränä*, amiből szabályosan magyarázható a mai csuvas *yărana*, a *y* protézis jelentkezése más párhuzamokkal is igazolható. A köztörökben két prototípus rekonstruálható: az **üzengü* az oguz, kipcsak és turki nyelvekben és az **izenge* a szibériai török nyelvekben (baraba, hakasz, tuvai, jakut, sárga ujjur).¹⁴ A csuvas alak a szibériai török nyelvek formájához áll közel. Mindenesetre a kengyel szó a török nyelveknek ahhoz a régi közös szókincséhez tartozik, amikor a csuvasos típusú vagy bolgár-török és a köztörök nyelvek még nem váltak el egymástól. Ezért a kengyel feltalálása és elterjedése a török nyelvtörténet szempontjából is kronológiai kereteket adhat arra a kérdésre, hogy mikor váltak el egymástól a köztörök és a csuvasos típusú török nyelvek.

Altaji: **δ'ürängi* > proto-török **yüzäjü* > mongol: *dörüge*

Ótörök: **üzengü* - oguz, kipcsak és turki nyelvek

Ótörök: **izenge* - mai szibériai török alakok

Ócsuvas: **iränä* > csuvas *yărana*

Egy másik, a nyelvtörténet szempontjából szintén fontos kérdés a kengyel szó etimológiája a különböző nyelvekben, ami a kengyelhasználat kialakulásához adhat támpontot. Pelliot szerint a kínai 鏝 *dèng* 'kengyel' a 'fém' gyök és a 登 *dēng* 'felszáll' részekből állt össze, amire analógiaként idézi a német *Steigbügel* 'kengyel' *steigen* és *Bügel* szóösszetételét, illetve a török *üzängü*-t 'kengyel', ami az *üzä* '-on' származéka, míg az arab ركب *rikāb* 'kengyel', a ركب *rakiba* 'felszáll; lovagol' igéből származtatható.¹⁵ Hayashi szerint a vaskengyelt bőr lábtartóból alakították ki, amire utalhat az angol *stirrup* (angol-szász *stigrap*) szó, amely a *stigan* 'felszáll' és a *rap* 'kötél' összetétele, ahogyan a német *Steigbügel* is, ugyanakkor a francia *étrier*, a spanyol *estribo*, az olasz *staffa* és az orosz *stremya* szavaknak nincs ilyen

¹² Ramstedt 1916: 74, Poppe 1958: 93–97.

¹³ Doerfer 1965: 148–149, Róna-Tas 1972: 169–71.

¹⁴ Róna-Tas 1982: 120–122.

¹⁵ Pelliot 1925–1926: 261–262.

jelentése.¹⁶ Kyzlasov a szláv és nyugat-európai (francia, spanyol, olasz) nyelvek kengyel szavairól megállapította, hogy azok egy közös töre mennek vissza, aminek a jelentése 'kötél, szíj', ami a lóra való felszállással lehetett kapcsolatos (1. kép). A török nyelvekben az *üze* 'fenn, rajta' is hasonlóképpen értelmezhető.¹⁷ A görög σκαλα 'lépcső, kengyel' jelentésű szó a latin *scala* átvétele.¹⁸ A magyar *kengyel* jelentése 'lóra való felszálláskor, lovaglaskor a láb támasztékaul szolgáló eszköz', ami a 'kör, karika, gyűrű, abroncs' jelentésű *kegy* szó *kegy* változatából *-l* névszóképzővel alakult ki.¹⁹ Jelentésanilag érdekes párhuzam a mongol *dörüge* 'kengyel', ami a mongol *dörö* 'vaskarika' *-ge(n)* névszóképzővel ellátott formája.²⁰

A kengyelről először a kínai források tudósítanak.²¹ Pelliot²² szerint az első előfordulás Zhang Jing'er 張敬兒 (mgh. 483) életrajzában található a 477-es évhez köthetően: „(Zhang) Jing'er és (Shen) Youzhi főtisztje, Liu Rangbing igen jó barátságban voltak. Mikor Cangwu elesett, (Zhang) Jing'er azt gyanította, hogy (Shen) Youzhi emiatt hadat indít. Titokban érdeklődött (tehát) (Liu) Rangbingtől, aki nem válaszolt semmit, csak küldött egy pár lókengyelt (Zhang) Jing'ernek, aki ezután megtette az előkészületeket.”²³ Itt a kengyel küldése a katonai akció kezdetét szimbolizálta.

Boodberg²⁴ Wang Luan 王鸞 életrajzában 399 év kapcsán talált adatot a kengyelre: „A [Keleti Jin] Long'an korszakának 3. évében [399], a (Kései) Yan állam Changle korszakának 1. évében [399], a (Kései) Qin állam Hongshi

¹⁶ Hayashi 1995: 69.

¹⁷ Kyzlasov 1973: 31–34.

¹⁸ Szádeczky-Kardoss 1983: 323.

¹⁹ TESZ II: 443.

²⁰ Nugteren 2011: 319.

²¹ A vonatkozó kínai forrásokat Kósa Gábor sinológus kollégám ellenőrizte és a magyarra fordította, amit ez úton is köszönök.

²² Pelliot 1925-1926: 259.

²³ Li Danshou 李延壽 (ed.): *Nan Qi shu* 南齊書 (Tang-kori), 25.466: 敬兒與攸之司馬劉攘兵情款，及蒼梧廢，敬兒疑攸之當因此起兵，密以問攘兵，攘兵無所言，寄敬兒馬鐙一隻，敬兒乃為之備。 Ugyanez a szöveg megtalálható: Xiao Zixian 蕭子顯 (ed.): *Nanshi* 南史 (Liang-kori), 45.1137; egészen kicsit másképpen: *Zizhi tongjian* 資治通鑑, *juan* 134).

²⁴ Boodberg 1979: 112. Boodberg egy 346 körüli időpontra vonatkozó adatra is utal, ott azonban egy emendáció segítségével lehet csak a kengyelt rekonstruálni a szövegben (i. m. 112–113).

korszakának 1. évében (399), a (Kései) Liang kor Lüzuán uralkodójának Xianning korszakának első évében (399), a Déli Yan-beli Murong De [336–405] Qingzhou-ban katonákat toboroztatott. A Yan-beli toborzottak között ott volt Donglai előljárója, Wang Luan. Luan 9 láb [kb. 2,17 m] magas volt, derekán az öv 10 *wei* [kb. 2 m] volt, és páncélban úgy tudott ráülni a lóra, hogy nem a nyeregre támaszkodva a kengyel mentén (szállt fel) [mint ahogy szokás volt, hanem ráült].²⁵ A szokatlanul magas embernek nem volt szüksége a kengyel segítségére a lóra szállásban. A kínai írástudók tehát az 5. század elejétől feljegyezték a kengyel használatát.

Bizáncban Maurikiosz császár neve alatt fennmaradt hadászati kézikönyv a türk–avar nomád hadművészetről részletes beszámolót ad. Általában 600 körülre datálják a munkát. Ebben a bizánci lovassal kapcsolatban megjegyzik: „A nyereghez tartani kell két vaskengyelt.”²⁶ Szádeczky-Kardoss szerint a kengyel avar eredetét nem lehet kétségbe vonni, mivel a szerző a megelőző és a következő passzusban az avarokra hivatkozik a sügyvért és a lovassági zubbony kapcsán is. Az avar eredet hangsúlyozásának elmaradása stiláris okokkal magyarázható.²⁷ A kengyel előfordul még a bizánci sereg egészségügyi szervezetét tárgyaló részben, ahol arról esik szó, hogy a kengyel szokásos helye az első nyeregkapánál van, de a szanitéc lovánál

²⁵ *Sanshi guo chunqiu [jiben]* 三十國春秋[輯本] (*Taiping yulan* 377): 隆安三年，燕長樂元年，秦弘始元年，涼呂纂咸寧元年，南燕慕容德傳檄青州。燕徵其東萊太守王鸞。鸞身長九尺，腰帶十圍，貫甲跨馬，不據鞍由鐙。A *Sanshi guo chunqiu* 三十國春秋 című művet Xiao Fangdeng 蕭方等 [528–549] állította össze, ez elveszett, és csak sokkal későbbi forrásban maradt fenn, a jelenleg használt verzió Qing-kori, amelyet a 10. századi *Taiping yulan* 太平御覽 enciklopédiából szedett össze a Qing-kori Tang Qiu 湯球. A leírás további két változatban is fennmaradt: *Yanzhou sibu gao* 兗州四部稿 (四庫全書本)/全覽6: „A Déli Yan-beli Murong De [336–405] idején Qingzhou-ban katonákat toboroztatott. A Yan-beli toborzottak között ott volt Donglai előljárója, Wang Luan. Luan 9 láb [kb. 2,7 m] magas volt, derekán az öv 10 *wei* [kb. 2 m] volt, és páncélban úgy tudott ráülni a lóra, hogy nem a kengyelen keresztül (tette ezt).” *Yuding yuanjian leihan* 御定淵鑑類函 (四庫全書本)/卷256: A „Harminc királyság krónikája” ezt mondja: „Donglai előljárója, Wang Luan, mikor még nem töltött be hivatalt, 9 láb [kb. 2,7 m] magas volt, derekán az öv 10 *wei* [kb. 2 m] volt, és páncélban úgy tudott ráülni a lóra, hogy nem a nyeregre támaszkodva a kengyelen keresztül (szállt fel).”

²⁶ Szádeczky-Kardoss 1998: 80–81; 1983: 317–326; 1986: 203–214. Szövegkiadása: Dennis – Gamilscheg 1981: 80–81.

²⁷ Szádeczky-Kardoss 1983: 324.

a hátsó kápánál is kell lennie egy kengyelnek, hogy a sebesültet el lehessen vinni a csatatérről.²⁸ Újabban két tanulmány is foglalkozik a kengyel előfordulásával a bizánci képeken és régészeti anyagban.²⁹

A muszlim adatok közül a kengyel feltűnik már a *ḥadīṭ* irodalomban is. Mohamed próféta kapcsán Abū Dāwūd (†888) gyűjteményében található a következő tudósítás: „Láttam Isten küldöttét az embereknek prédikálni egy tevén állva két kengyel (*rikāb*) segítségével.”³⁰ Ugyanakkor Muslim *Ṣaḥīḥ* című gyűjteményében ez áll: „Isten küldötte bedugta lábát a kengyelbe (*garz*), tevéje felállt vele és elindult.”³¹ A hunaini csata (630) kapcsán kerül elő a következő adat: „Abū Sufyān tartotta Isten küldöttének (az öszvér) kengyelét (*rikāb*).”³² Lane szótárában tisztázta, hogy a *garz* jelentése bőrből készült kengyel, amelyet a tevé nyergéhez rögzítenek. A *rikāb* ellenben olyan kengyel, amelyet vasból, rézből vagy fából készítenek.³³ Abū Dāwūd és at-Tirmidhī (†893) gyűjteményeiben fennmaradt egy tudósítás Aliról 661-ből: „Láttam Alit, akinek hoztak egy háttas állatot, hogy azon lovagoljon. Bedugta lábát a kengyelbe (*rikāb*), és így szólt: Isten nevében.”³⁴ Ezek az adatok a 7. század közepe tájára vonatkoznak, de lejegyzésük a 9. században történt meg. Erre alapozva a vaskengyel használatára ezek nem perdöntő adatok, hiszen később a vaskengyel megjelenését a 7. század végére datálja egy másik forrásunk.

Al-Ġāḥiẓ (†868), a 9. század kiemelkedő mu'tazilita tudósa, számos irodalmi alkotás szerzője, az „Értekezés a törökökről” című munkájában foglalkozik a horaszániakkal, akik Perzsia keleti tartományában laktak és döntő szerepük volt az Abbászida-dinasztia hatalomra segítésében. Ezt írta róluk: „Nemezből páncélt készítünk, és van kengyelünk és mellvértünk.”³⁵ A 10.

²⁸ Szádeczky-Kardoss 1983: 325–326.

²⁹ Ivanišević – Bugarski 2012: 135–142, 272–277; Jotov 2017: 145–148.

³⁰ Sunan Abū Dāwūd 1917 <https://sunnah.com/search/?q=stirrup> (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³¹ Ṣaḥīḥ Muslim 1187 c <https://sunnah.com/search/?q=stirrup> (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³² Ṣaḥīḥ Muslim 1775 a <https://sunnah.com/search/?q=stirrup> (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³³ Lane 1863–1893: 2246.

³⁴ Jami' at-Tirmidhī 3446; Sunan Abū Dāwūd 2602. <https://sunnah.com/search/?q=stirrup> (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³⁵ Walker 1915: 646.

századi földrajzíró al-Muqaddasī a Szamarkandból kivitt áruk között szerepelteti a kengyeleket.³⁶ Al-Ġāhiz egy másik művében („A világosság és a kifejtés könyve”) kétszer is szól a kengyelről: „A háborúban a lovaitokat pőrén ültették meg. Ha volt a lovon nyereg, a nomád nyerge bőrből készült és nem volt kengyele. A kengyel a legjobb eszközök egyike a lándzsával való döféshez és a karddal való sújtáshoz, ugyanis lehetséges felállni vagy rájuk támaszkodni.”³⁷ „A kengyel kapcsán egyetértés van abban, hogy igen régi, de a vaskengyelt az arabok között csak az azrakiták idejétől használták.”³⁸ Ezt egészíti ki al-Mubarrad (†898) *Kitāb al-kāmil fī l-adab* művében a következő leírás: „Az emberek kengyelei régen fából készültek. A harcos akkor gyakran eltörte kengyelét, eltört, amikor (kardjával) sújtani vagy (lándzsájával) döfni akart és nem volt neki támasztéka. Ezért al-Muhallab elrendelte, hogy készítsenek kengyeleket vasból. Ő volt az első, aki ezek elkészítését elrendelte.”³⁹ A történet háttérében al-Muhallab (632–702) arab hadvezér a legjelentősebb háridzsita-ág elleni hadjáratai álltak a 690-es években.⁴⁰

Összefoglalva tehát, a kínai forrásokban van egy 399-re és egy 477-re datálható adat a kengyelről, a bizánci hadtörténeti munkában 600 körül említik a kengyelt, míg a muszlim szerzőink a vaskengyel megjelenését a 690-es évekre datálják.

A képi források közül a kínaiaknál 322 tájáról van Nanjingből 南京 a ló mindkét oldalán lévő kengyel ábrázolás. Chavannes egy 554-re datálható kínai domborművet is közölt, ahol négyszögletes kengyel látható.⁴¹ A hírneves Taizong 太宗 császár (626–649) – aki térdre kényszerítette a keleti Türk Kaganátust 630-ban – síremlékén lévő domborművön felszerszámozott harci mén látható, s ezen a kengyel kivehető (2. kép).⁴² Végül a Tang-kori festő,

³⁶ BGA III: 325; vö. Barthold 1928²: 235.

³⁷ Ġāhiz, *Kitāb al-Bayān wa l-Tabyīn*. <http://www.islamicbook.ws/adab/albian-waltbiin-.pdf> 278. (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³⁸ Ġāhiz, *Kitāb al-Bayān wa l-Tabyīn*, <http://www.islamicbook.ws/adab/albian-waltbiin-.pdf> 280. (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

³⁹ Wright 1864: 675.

⁴⁰ P. Crone: EI² VII, 357; R. Rubinacci: EI² I, 810–811.

⁴¹ Dien 1986: 45, 30. jz.

⁴² Zhou 2009: 202–209.

1. kép. Nyugati Jin dinasztia (265–315)
Felszállást segítő páratlan kengyel – Kínai Nemzeti Múzeum, a szerző fotója

2. kép. Taizong császár mauzóleumának egyik domborműve
Másolat – Kínai Nemzeti Múzeum, a szerző fotója

Han Gan 韓幹 (706–783) lovakat ábrázoló rajzain is látható kengyel a 8. század közepéről.⁴³

Koreában a Kogurjo és Silla királyságaiból van képi ábrázolás. Az 5. század első feléből származó Mjongdzsong sír Ji'an város mellett található, amelyben a főkamra falán látható egy híres vadászjelenet. Ez a Kogurjo királyság egyik legszebb falfestménye. A Silla királyság kerámia figurái közül említést érdemel az Arany Harang sírban talált lovas az 5–6. századból, de a Kjongdszu Múzeumban is található egy agyagszobor, amelyen azonosítható a kengyel.⁴⁴

A Tarim-medencében Kocsó területén előkerült falképen látható egy páncéllal borított lovas lába és kengyele a 8–9. századból.⁴⁵ Szogdia, azaz a mai Özbegisztán területén talált pendzsikenti falfestményeken is vannak kengyel-ábrázolások.⁴⁶ A kék teremben található, Rusztem történetet ábrázoló képen világosan látható a kengyel. A képet a 8. század első felére datálják. De előkerült itt egy ezüsttálon egy vadászjelenet is középperzsa felirattal, amelyet a 8. századra tesznek és poszt-szászánida emléknek vélnek. A tárgy Horászán területén készülhetett. A lovas esetében a kengyel nagyon jól látszódik.⁴⁷

Utolsóként a Kaszr al-Hajr Garbi Omajjád-kori palotát említeném Palmyrától 40 kilométerre. Az építést Hisám kalifa rendelte el 727-ben. A palotában van két padlófreskó és az egyik középső sávjában egy vadászjelenet látható, ahol a lovas kengyele ugyancsak jól kivehető.⁴⁸

A vaskengyel előzményei és kialakulása kapcsán Kyzlasov alkotott egy fejlődési modellt. A kengyel megjelenését és széles körben történő elterjedését Kr. e. 4–3. századra tette, amikor a merev nyereg is megjelent. Ekkor a korai kengyeleket még szerves anyagokból készítették. A kengyel fejlődése egy sémát követett volna: először csak egyfajta rugalmas anyagból készült

⁴³ <http://www.chinaonlinemuseum.com/painting-han-gan-two-horses.php> (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)

⁴⁴ Dien 1986: 35.

⁴⁵ Le Coq 1925: 76.

⁴⁶ Azarpay 1981: 124, figure 50, plate 6–7, 8–9, 14, 15, 17; Marshak 2016.

⁴⁷ „Dish with hunting scene. 8th c. Silver. Dia. 28.3 cm. Middle Iranian inscr Found before 1835; purch. 1840. Inv. no. S-247Pub.: Smirnov no. 61; Trever & Lukonin no. 17; Darkevich no. 115, pl. 2, pp. 57-59 (doubts Sasanian, but suggests Khorošān, end 7th-beg. 8th c.)” <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/shm/shmsasanian.html> (utolsó megtekintés: 2018. október 8.)

⁴⁸ Fehérvári 1987: 46, 297.

hurok bőrszíjból vagy kötélből állt. Ezt követően hurkos foglalatba kemény fabetét-lábtartó jöhetett létre. Aztán alakulhatott ki a fakengyel, amit aztán csont vagy fémlemezekkel borítottak és erősítettek meg, végül pedig megalkották a fémkengyelt.

A kengyel széleskörű elterjedése és az egyedi helyi formák megléte a különböző gazdasággal rendelkező népek között feleslegessé teszi azt a kérdést, hogy kik a kengyel feltalálói. A kengyel nyilvánvalóan különböző központokban jelent meg. A különös helyi formák valószínűleg a fém kengyelek megjelenésével ki- vagy háttérbe szorultak.⁴⁹ Ugyanakkor van olyan vélemény is, amely a bőrből készült kengyelekkel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy azok a lóra szállásban segítettek és nem voltak széles körben elterjedtek.⁵⁰ Teljesen egyértelműnek látszik, hogy a fémkengyel megjelenését a fából és csontból készült kengyelek előzték meg, aztán a fakengyelt megerősítették csont és fémborítással és ezután alakulhatott ki a fémkengyel. Azonban meg kell jegyezni, hogy ezek a különböző formák egymás mellett továbbéltek. Fakengyeleket használtak a mongolok a 11–12. században és ma is, de vannak példák mai tuvaiaknál, baskíroknál, kazakoknál és jakutoknál is.⁵¹ 2018. augusztus végén Kirgizisztán fővárosában, Biskekben egy könyvesbolt néprajzi részlegének kiállításán fotóztam le a hagyományos kirgiz kengyeleket (3. kép). A képen egyértelműen látszik, hogy egymás mellett él a fakengyel csont és fémborítású változata a fémkengyellel.

A kengyelek régészeti tipológiát Ambroz dolgozta ki (3. kép). A felfüggesztésre szolgáló fülek képezik a I. csoportot, amelyen belül lehet téglalapformájú, ívelt, emellett van hurkos forma is; II. kengyel ívelt talpalóval, III. kengyel egyenes vagy homorú talpalóval, IV. a talpaló keresztmetszete.⁵²

Ezt követően Ambroz közölt egy másik ábrát, ahol a kengyel fejlődését rekonstruálta (2. ábra). Az első oszlopban a századot jelezte, a második oszlopban a bőr- és fakengyel, a harmadikban a fa és lemezzel borított, a negyedikben a vaskengyel szerepel.⁵³

⁴⁹ Kyzlasov 1973: 35.

⁵⁰ Zhou 2009: 202–209.

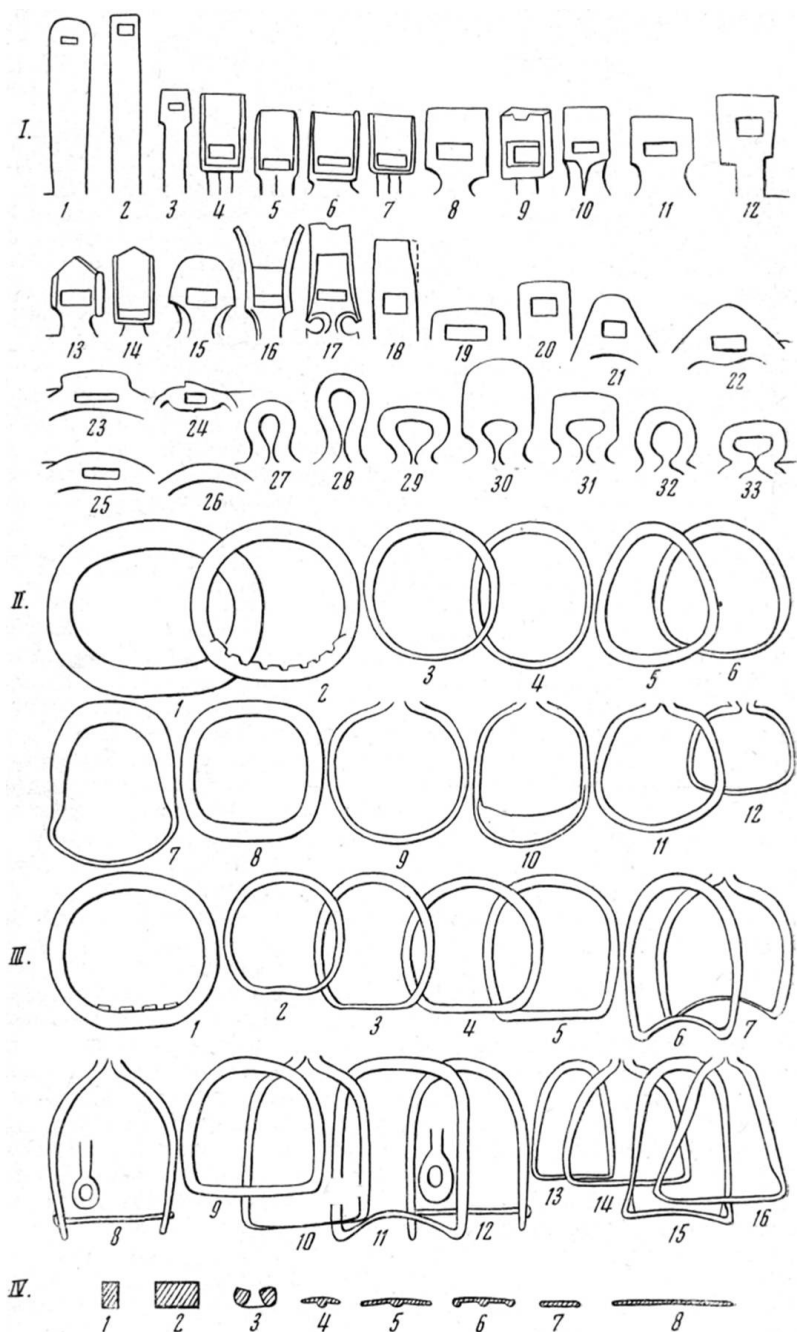
⁵¹ Kyzlasov 1973: 33; 6. ábra.

⁵² Ambroz 1973: 81–98, 82. ábra.

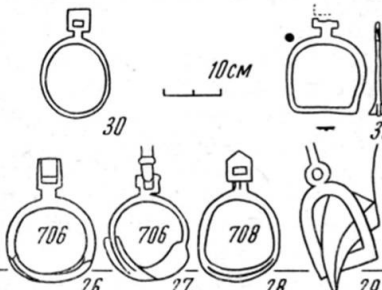
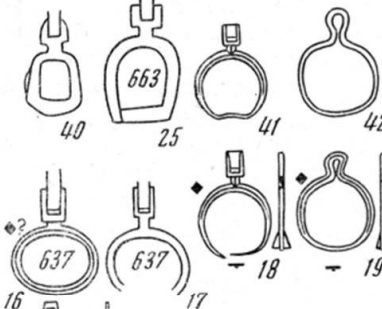

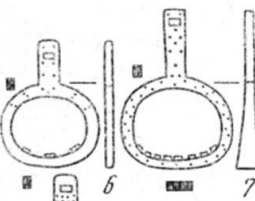

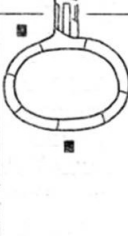
⁵³ Ambroz 1973: 84.

3. kép. Kirgiz kengyelek egy biskeki könyvesbolt néprajzi részlegének kiállításán
(2018. augusztus, a szerző felvétele)

1. ábra. A kengyelek régészeti tipológiája Ambroz (1973: 81–98, 82. ábra) alapján

Век	Кожса и дерево ?	Дерево и жессть	Железо
VIII			
VII			
VI			
V			
IV			

2. ábra. A kengyel fejlődése Ambroz (1973: 84) alapján

Savinov a Belső-Ázsiában és Dél-Szibériában elterjedő vaskengyelről írt tanulmányában két fejlődési utat vázolt fel (3. ábra): lapos (5–13. rajz) és hurkos (1–4. rajz) fülű kengyel.

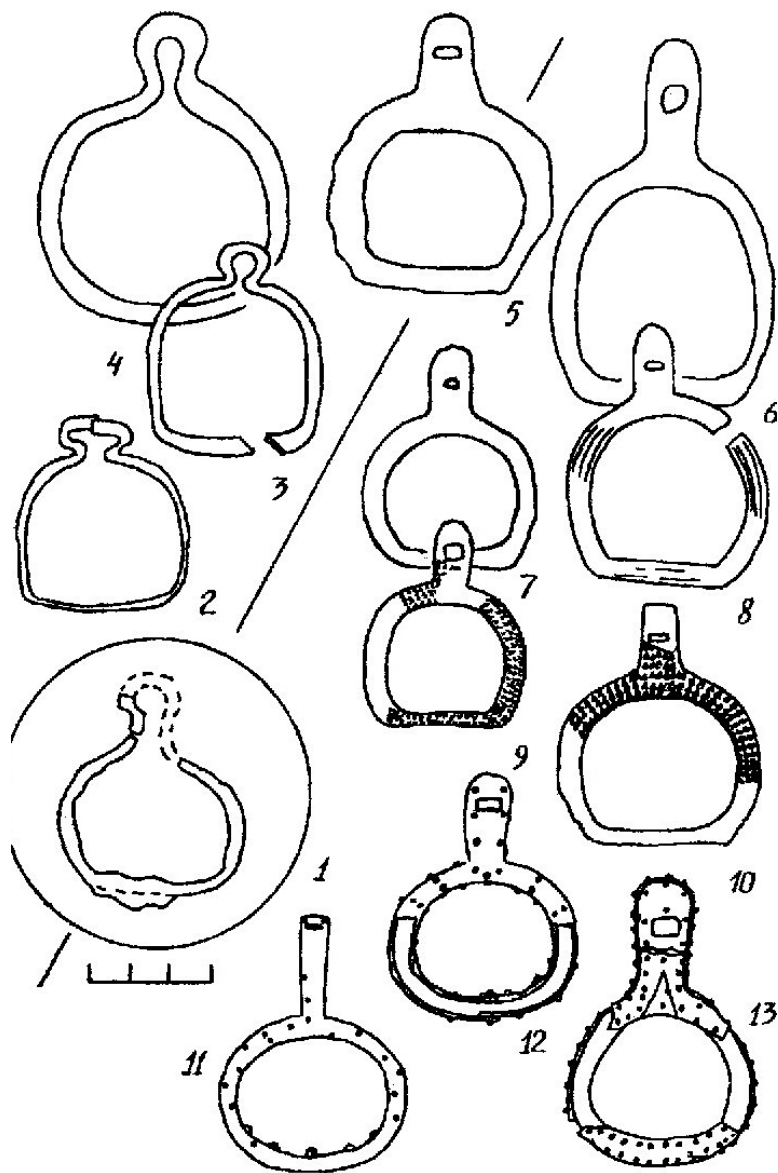
A kiinduló forma a hurkos fülű kengyel szerves anyagból (szkítáknál), majd fakengyel fémborítással Kelet-Ázsiában (4–5. század, 11–13. rajz); a fémkengyel hosszú lemezfüllel a kelet-ázsiai minta alapján jött létre és terjedt el (6–10. rajz). Feltételezhető, hogy ennek hatására készítették el a hurkos kengyeleket (1–3. rajz) feltehetően az 5–6. században; végül pedig létrejöhettek a Kudyrge típusú kengyelek (4–5. rajz) a 6–7. században. A Türk Kaganátus korában mindkét kengyeltípusnak számos tipológiai változata jött létre és élt egymás mellett. Savinov Kljaštornyj történeti értelmezését igazolva látta, ugyanis a türkök először a Gansu és Gaochang/Kocsó környékén élhettek a 3. századtól 460-ig, majd innen kötöztek az Altáj vidékére, ahol 460 és 552 között tartózkodtak, majd 552-ben alakították meg az első Türk Kaganátust, így lehetőségük nyílt, hogy a kengyel kelet-ázsiai variánsát Kínából Kelet-Turkesztánon keresztül Közép-Ázsia északi régióiba elterjeszthessék.⁵⁴

A régészeti anyag vázlatos bemutatását az észak-kínai adatokkal érdemes kezdeni. 1974-ben Xiaomintun 孝民屯, Anyang közelében xianbei 鮮卑 sírokat tártak fel, amelyet a korai 4. századra vagy annak közepére datáltak. A halott feje egy nyergen nyugodott és mellette volt egy aranyozott bronz kengyel, ami nyilván a nyereg bal oldalához lehetett rögzítve. Egy másik feltáráson, Huhehot közelében egy pár kengyelt találtak, ami ugyanerre az időszakra datálható. Az északi Yan-dinasztia (Bei Yan 北燕) családtagja, Feng Sufu 馮素弗 (†415) sírjában eperfából készült kengyelt találtak, amelyet aranyozott bronz lemezekkel vontak be. A 4–5. századi Kogurjóban feltárt kengyelek általában ovális alakúak. A Wanbaotingban talált két kengyelpár is fa alapú volt bronzborítással.⁵⁵ Észak-Kínában és Koreában szinte egy időben jelenik meg a fémmel borított kengyel, majd a vaskengyel a 4–5. században. Észak-Kínát ekkoriban különböző nomád dinasztiák uralták, amelyeknek döntő szerepe lehetett a páncélos lovasság megjelenésében. A feltehetőleg mongol nyelvű xianbei (pl. murong 慕容, tuoba 拓拔) elit alkotta a nehézlovasságot, de a kínai elit fokozatosan átvette ezt a szerepet, így lassan a hatalom a kínaiak kezébe került és ők egyesítették újra Kínát.⁵⁶

⁵⁴ Savinov 1996: 16–20.

⁵⁵ Dien 1986: 33–34.

⁵⁶ Dien 1986: 42.

3. ábra. A vaskengyel fejlődése Savinov (1996: 16–20) alapján.

1. Arbanskij csaatasz (Hakaszia), 2. Minuszinszki medence, 3. Uszt'-Tesz' (Altáj), 4–5. Kudyrge (Altáj), 6. Kara Kobe (Altáj), 7. Kok Pas (Altáj), 8. Krokalevka (Novoszibirszk), 9. Ulug-Horum (Tuva), 10. Zolotarevka (Közép-Volga), 11–13. Kelet-ázsiai kengyelek.

A Türk Kaganátusnak döntő szerepe volt a kengyel elterjesztésében az eurázsiai steppén. A sírokban jelentős számú kengyel került elő az orosz Altáj, Tuva, Középső Jenyiszej, alsó Ob táján, illetve Tianshan, Isszik-köl, Közép- és Kelet-Kazaksztán, Csu völgye és Szamarkand környékéről. A birodalom hatalmas kiterjedése ellenére a legnépszerűbb kengyeltípusok egységesnek mondhatók. Alapvetően két csoport különíthető el. A szíjhoz nyolcas formájú, hurokformájú vagy téglalap alakú fűzőlyuk tartozik, de ennek nincs kronológiai jelentősége. A kengyel formája kerek vagy ovális.⁵⁷

Az avarok 568-ban hozták be a kengyelt a Kárpát-medencébe. A kora avar korban a kengyelek általában hosszúfülűek, kerek formájúak és bordás-talpúak voltak, továbbá kitűnő minőségű vasból készültek.⁵⁸ Kisebb számban előfordulnak hurkos fülű kengyelek is. A korai avar (568–c. 630) sírokban többségében a kopja és a kengyel együtt található, ami nyilvánvalóan a nehézlovasságra utal. Kovrig hangsúlyozta, hogy a Kárpát-medence kora avar lovas felszerelése az Altáj, Dél-Szibéria és Mongólia területén előkerült egykorú anyaggal mutat közeli párhuzamot.⁵⁹ A késő avar korban a kengyel formája megváltozott és a talpaló egyenes, és silányabb lett az alapanyag is,⁶⁰ formailag a kazár kengyeltípushoz állt közel. Curta szerint a korai avar kengyel leletek azt mutatják, hogy a kengyel, a dárdahegy és a lovastemetkezés szimbolikusan összekapcsolódott a professzionális nehézlovassággal. A kengyel lehetővé tette, hogy a lovas váltakozva tudja használni az íjat, a lándzsát és a kardot a harcok során. A kengyel nem tett senkit professzionális lovasharcossá, de a korai avar korban a temetkezések azt mutatják, hogy a kengyel ehhez a csoporthoz tartozás szimbóluma volt.⁶¹

A kazárok az első Türk Kaganátus bukását követően hozták létre birodalmukat a kelet-európai steppén a 7. század közepe táján, így mint a Nyugati Türk Birodalom utódállama nyilván annak a hagyománynak a folytatója. A Kazár Birodalom anyagi kultúráját összefoglaló néven szaltovói kultúrának nevezik. A szaltovói sírokban gyakori lelet a vaskengyel. Ezek boltíves formájúak, a talpalójuk egyenes vagy enyhén homorú. A kengyelek füle alapján hosszú téglalap alakú, illetve kerekített fül található. A talpaló szélessége

⁵⁷ Stark 2008: 147–49.

⁵⁸ Kovrig 1955: 30.

⁵⁹ Kovrig 1955: 43.

⁶⁰ Bóna 1987: 164, 173.

⁶¹ Curta 2008: 296–325, 314.

lehet keskeny, közepes és széles, de előfordul a hurkos fülű, ívelt talpalójú kengyel is.⁶²

A régészeti adatok az eurázsiai steppén egy 6. század második felében, illetve a 7. század elején történő elterjedést mutatnak a steppe ázsiai részén és a Kárpát-medencében, ami összefügg a Türk és az Avar Kaganátus létrejöttével. A kelet-európai steppe rövid ideig került csak avar uralom alá 555 és 568 között, mielőtt az avarok elfoglalták a Kárpát-medencét. Nyomukban a türkök fennhatóságuk alá vonták a kelet-európai steppét a Krímig 568 és 603 között. Aztán az avarok 603 és 630 között a Fekete-tenger feletti steppét ismét birtokba vették. Őket majd Kuvrat onogundur birodalma szorította ki erről a területről. Végül Kelet-Európát a Kazár Kaganátus 650 és 680 között gyűrte a hatalma alá. A vaskengyel végül a kazár korszakban terjedt el széles körben Kelet-Európában.

Összefoglalásképpen, biztosnak tűnik, hogy a vaskengyel közös nomád-kínai találmány, és ehhez a megfelelő hátteret a xianbei (pl. murong, tuoba) államok biztosították Észak-Kína területén, esetleg a szomszédos Kogurjo vidékein. A vaskengyel kelet felé, Korea déli felébe és Japánba is innen terjedt el. Nyugat felé a hatalmas méreteket elérő Türk Kaganátus, illetve a türkök elől nyugatra menekülő avarok terjesztették el Mandzsúriától egészen a Volgáig, illetve a Kárpát-medencébe. A türkök és a kínaiak hatására, elsősorban a Tang-hódítások következtében terjedhetett a klasszikus Selyemúton a Tarim-medencében és Szogdiában. Perzsia az iszlám hódítás előtt röviddel a türkök révén ismerkedhetett meg a vaskengyellel, majd az iszlám világban is a türkökkel való találkozás, Transoxania meghódítása, majd később a 9. században a török nyelven beszélő testőrségek és a rabszolga katonaság révén válhatott általánossá. Bizánc, valamint Európa az avarok révén ismerkedett meg a vaskengyellel. Használatának eredményképpen pontosabb lehetett célozni az íjjal, továbbá a lovas nagyobb döfő- vagy csapóerőt is ki tudott fejteni. Feltehetően ez tette lehetővé, hogy a páncélozott nehézlóvasság harc közben váltogathassa fegyvereit. A kengyel és a többi lovas felszerelés következtében a lovas harcmódor volt a legkorszerűbb Kínában, az iszlám világban, de Bizáncban és Európában is, egészen a tűzfegyverek megjelenéséig.

⁶² Türk 2011: 111–112; Aksenov – Miheev 2006: 122–123.

Bibliográfia

- Aksenov, V. S. – Miheev, V. K. [Аксёнов, В. С. – Михеев, В. К.] 2006. *Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.* [Хазарский альманах Том 5.] Киев–Харьков: МСУ.
- Ambroz, A. K. [Амброз, А. К.] 1973. „Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV–VIII вв.).” *Советская археология* 4: 81–98.
- Azarpay, Guitty 1981. *Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art*. With contributions by A. M. Belenitskii, B. I. Marshak, and Mark J. Dresden. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press
- Barthold, W. 1928². *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Oxford: Oxford University Press.
- BGA III: *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*. M. J. de Goeje. (ed.) BGA I–VIII, Lugduni Batavorum 1906². Leiden: E. J. Brill.
- Bivar, A. D. H. 1955. „The Stirrup and its Origins.” *Oriental Art* 1: 61–65.
- Boodberg, Peter A. 1979. Alvin P. Cohen (ed.) *Selected Works of Peter A. Boodberg*. Berkeley: University of California Press.
- Bóna István 1987. „Dacától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896).” In: Makkai László – Mócsy András (szerk.) *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 106–234.
- Curta, Florin 2008. „The Earliest Avar-Age Stirrups or the “Stirrup Controversy” Revisited.” In: Florin Curta – Roman Kovalev (eds.) *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Leiden – Boston: E. J. Brill, 297–326.
- Csikó Gergely 2013. „Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés.” *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6-7/16-17: 71–92.
- Csikó, Gergely 2015. *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. Leiden–Boston: E. J. Brill.
- Dennis, G. T. – Gamilscheg, E. (eds) 1981. *Das Strategikon des Maurikios*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Dibon-Smith, Richard 2017. „The Stirrup as a Revolutionary Device.” In: *New Ideas About the Past: Seven Essays in Cultural History*. <http://www.dibonsmith.com/stirrup.pdf>, Utoljára megtekintve: 2018.10.04., 103–110.
- Dien, Albert E. 1986. „The Stirrup and its Effect on Chinese Military History.” *Ars Orientalis* 16: 33–56.
- Doerfer, Gerhard 1965. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Et²: *The Encyclopedia of Islam*. New Edition. 1–13. Leiden–London: E. J. Brill. 1960–2004.
- Fehérvári Géza 1987. *Az iszlám művészet története*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.

- Gombocz Zoltán 1912. „Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen.” *Keleti Szemle* 13: 1–37.
- Graff, David A. 2016. *The Eurasian Way of War: Military Practice in Seventh-Century China and Byzantium*. London: Routledge.
- Graff, David A. 2002. *Medieval Chinese warfare, 300–900*. London and New York: Routledge.
- Hayashi, Toshio 1995. „Development of Saddle and Stirrup.” *The Silk Road and Sports. Nara International Symposium '95*. Nara: Nara International Foundation, 65–76.
- Ivanišević V. – Bugarski, I. 2012. „Les étriers Byzantins: La documentation du Balkan central.” In: S. Lazaris (ed.) *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude (Strasbourg, 6-7 novembre 2009)*. [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22.] Turnhout: Brepols, 135–142, 272–277.
- Jotov, V. [Йотов, В.] 2017. „Стремена Византии (VII–XII вв.): изобразительные источники и археологические примеры (вопросы и ответы).” In: Н. Н. Крадин – А. Г. Ситдииков (ред.) *III. Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей «Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй»*. Владивосток: Дальнаука, 145–148.
- Kovrig Ilona 1955. „Adatok az avar megszállás kérdéséhez.” *Archaeologiai Értesítő* 82: 30–44.
- Kyzlasov, I. L. [Кызласов, И. Л.] 1973. „О происхождении стремян.” *Советская археология* 3: 24–36.
- Lane, E. W. 1863–1893. *Arabic English Lexikon. Vols. I–VIII*. London: Willams & Norgate.
- von Le Coq, A. 1925. *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*. Berlin: Dietrich Reimer / Ernst Vohsen.
- Marshak, Boris I. „Panjikant.” *Encyclopædia Iranica*. Online edition, 2016. <http://www.iranicaonline.org/articles/panjikant> (utoljára megtekintve: 2018. június 4.).
- Nugteren, Hans 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Language*. Utrecht: LOT.
- Pelliot, Paul 1925–1926. „Bibliographie: Lefebvre des Noëttes, La force motrices animale à travers les âges. Paris 1924.” *T'oung Pao* LXXX: 259–262.
- Pintér-Nagy Katalin 2017. *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 31.] Budapest: Balassi Kiadó.
- Pipes, Daniel 1981. *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System*. New Haven and London: Yale University Press.
- Poppe, Nicolas 1958. „Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der türkischen-mongolischen Sprachbeziehungen.” *Ural-Altaische Jahrbücher* 30: 93–97.
- Ramstedt, Gustaf J. 1916. „Zur mongolischen-türkischen Lautgeschichte.” *Keleti Szemle* 16: 66–84.
- Róna-Tas, András 1972. „Did the proto-Altaic people know the stirrup?” *Studia Mongolica* 13: 169–71.
- Róna-Tas, András 1982. „The periodization and sources of Chuvash linguistic history.” In: A. Róna-Tas (ed.) *Chuvash Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 120–122.

- Savinov D. G. [Савинов, Д. Г.] 1996. „К проблеме происхождения металлических стремян в Центральной Азии и Южной Сибири.” In: *Актуальные проблемы сибирской археологии*. Барнаул: Алтайский государственный университет, 16–20.
- Stark, Sören 2008. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien: Archäologische und historische Studien*. [Nomaden und Sesshafte 6.] Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Szádeczky-Kardoss Samu 1983. „Az avar-türk hatás Bizánc hadművészetére 600 körül.” In: Tökei Ferenc (szerk.) *Nomád társadalmak és államalakulatok*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.] Budapest: Akadémiai Kiadó, 317–326.
- Szádeczky-Kardoss, Samu 1986. „Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um 600 (Anmerkungen zum Strategikon des Maurikios).” In: Szádeczky-Kardoss S.: *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. [Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina 8.] Szeged: JATE Press, 203–214.
- Szádeczky-Kardoss Samu 1998. *Az avar történelem forrásai*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 5.] Szeged: Balassi Kiadó.
- TESZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. kötet. Benkő. L. (főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Türk Attila 2011. *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. (Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1167/1/Turk_PhD_szoveg.pdf, Utolsó megtekintés 2018. október 8.)
- Vásáry István 2003. *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Walker, C. T. Harley 1915. „Jahiz of Basra to Al-Fath Ibn Khaqan on the «Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General»” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Oct./1915: 631–697.
- White, Lynn 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Clarendon Press.
- Wright W. (ed.) 1864. *The Kāmil of al-Mubarrad*. Leipzig: Kreysing.
- Zhou, Xiuqin 2009. *The Mausoleum of Emperor Tang Taizong*. [Sino-Platonic Papers 187.] University of Pennsylvania. (http://www.sino-platonic.org/complete/spp187_t aizong_emperor.pdf (Utolsó megtekintés 2018. október 8.)